

EASTERN REVIEW 2022, T. 11(1)

Alicja Stępień-Kuczyńska

 <https://orcid.org/0000-0002-0101-8216>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

e-mail: alicia.stepen.kuczynska@gmail.com

Reformy w Rosji w XIX i na początku XX wieku: próba analizy

Streszczenie. Autorka charakteryzuje reformy XIX w., w tym szczególnie podkreśla reformatorskie działania M. Sperańskiego, jak również tzw. wielkie reformy lat 60. i 70., ze szczególną rolą reformy wolnościowej i uwłaszczeniowej (1861). Ważny okres reformowania systemu gospodarczego i politycznego Rosji przypadł na okres reform przeprowadzanych przez S. Wittego i P. Stołypina. Jednakże, jak wykazuje autorka, działania reformatorskie w omawianym okresie były zasadniczo spóźnione i nie przyczyniły się do stabilizacji systemu państwa, a do jego destabilizacji.

Słowa kluczowe: Rosja, reformy XIX i początku XX w.

Reforms in Russia in the 19th and early 20th centuries: an attempt to analyze

Abstract. The author characterizes the reforms of the nineteenth century Russia. She particularly emphasizes the reformist activities of Mikhail Speranski, as well as the so-called great reforms of the 60s and 70s, with a special role of the libertarian and enfranchisement reform (1861). An important period of reforming the economic and political system of Russia fell on the period of reforms carried out by Sergei Witte and Peter

Stolypin. However, as the author shows, the reform efforts in the period in question were generally overdue and did not contribute to the stabilization of the state system, but to its destabilization.

Keywords: Russia, reforms 19th/20th century.

Wprowadzenie

Mając na uwadze reformy w Rosji, bardzo często sięga się po przykłady działań podejmowanych przez Piotra I, jego polityki otwarcia na doświadczenia europejskie i przenoszenie ich, często nieudolnie, na grunt rosyjski. Z punktu widzenia systemowego, ważne spostrzeżenie dotyczące działań cara poczynił Borys Akunin, stwierdzając, że był to okres umocnienia się pionowej struktury władzy i przekształcenia Rosji w „wojenno-biurokratyczne imperium, gdzie poddanymi cara byli *dworianie* (szlachta) i chłopci mający obowiązek bezwzględnego służenia” (Akunin, 2021: 57–58).

W tym celu car wprowadził w 1722 r. tzw. Tabelę 14 stanowisk (*Tabiela o rangach*), która określała obowiązek służenia państwu na stanowiskach cywilnych lub wojskowych, dając możliwość awansu, a także włączania w szeregi dworiant, przedstawicieli niższych grup społecznych. Kształtowanie się nowych struktur państwa w okresie reform Piotra I doprowadziło do pojawienia się grupy społecznej, „której interesy utożsamiane były z interesami państwa”, mianowicie, biurokracji. „W jej skład wchodziłi przedstawiciele różnych środowisk, których oceny całkowicie były zależne od wyników osiągniętych na polu służby państwowej” (Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 65). W XVIII w. powoli krzepła rola środowisk zajmujących się handlem i przemysłem (którą można by nazwać burżuazją), jednakże jej działalność popierana była przez władze carskie jedynie w takim stopniu, jeśli służyła ona państwu, a nie pojedynczym właścicielom i ich interesom. Następcy Piotra I w zasadniczy sposób opierali się na *dworiaństwie* i w tym celu wprowadzali regulacje prawne. Piotr III ogłosił manifest *O darowaniu wolności i swobody całemu rosyjskiemu dworiaństwu*, zaś Katarzyna II w 1785 r. wydała *Akt zasadniczy dworiaństwa*, który wzmocnił jego pozycję, uwolnił od obowiązkowej służby państwowej, nadano także możliwość organizacji dworiańskim strukturom (Akunin, 2021: 57–58).

Reformy Michaiła Spieranskiego

Na przełomie XVIII i XIX w. i w pierwszej połowie XIX stulecia, obserwowac można dalsze dążenie władzy carskiej do porządkowania systemu państwa i pogłębiania się wpływu warstw urzędniczych na sferę zarządzania.

Zwłaszcza wyżsi urzędnicy, mający dostęp do cara, starali się reformować i porządkować system państwowy, wzorując się niejednokrotnie na rozwiązaniach państw zachodnioeuropejskich. Wybitną rolę odegrał Michaił Spieranski jako doradca cara, reformator, inicjator działań dyplomatycznych i kodyfikacji rosyjskiego prawa¹. Był inicjatorem tworzenia systemu kształcenia kadr dla służby państwowej. Opowiadał się za zmianami instytucjonalnymi w ramach systemu monarchicznego, powołaniem Dumy Państwowej jako władzy ustawodawczej; określeniem roli Senatu jako naczelnego sądu. W celu łączenia działań poszczególnych rodzajów władzy Spieranski zaproponował powołanie Rady Państwa (*Gossudarstwiennoego sowieta*). Kręgi dwоряństwa były niezwykle krytyczne wobec reform Spieranskiego, jego propozycje miały na celu zmniejszenie roli szlachetnie urodzonych obywateli Rosji; zamierzał on znacznie podnieść wymagania wobec ubiegających się o awans urzędników, jak również, chcąc przeprowadzić reformę finansów, sięgnął po wprowadzenie dodatkowych podatków. Zbliżająca się wojna z Napoleonem zmieniła priorytety państwa i w 1812 r. Aleksander I zrezygnował z usług reformatora, wysyłając go, ku zadowoleniu większości dwоряństwa, na przymusowe zesłanie. Jednak syn Aleksandra I, Mikołaj I, wielokrotnie wykorzystywał doświadczenie i wiedzę Spieranskiego, który do końca swoich dni służył monarchii.

Zbliżenie rosyjsko-francuskie po pokoju w Tylży (1807), a później zwycięska kampania przeciw Napoleonowi, skutkowało zapanowaniem mody na wykorzystywanie wzorów europejskich i francuskich. Nastąpił swoisty powiew liberalizmu i proeuropejskości, który objął pewną część nastawionych postępowo kręgów arystokracji, bogatego *dwоряństwa*, *raznocyńskiej*² inteligencji, służył rozwojowi kultury i zacieśnianiu się kontaktów Rosji ze światem zewnętrznym. Najbardziej postępowi obywatele Rosji opowiadali się za likwidacją poddaństwa

¹ M. Spieranski, ur. w 1772 r. w rodzinie wiejskiego duchownego. Ukończył seminaria duchowne w Włodzimierzu, a następnie w Suzdalu, po czym został zarekomendowany do seminarium Aleksandra-Newskiego w Petersburgu, a po ukończeniu uczelni stał się jej wykładowcą. W końcu lat 90. rozpoczął karierę urzędniczą początkowo w strukturach prawniczych, a następnie ministerstwa spraw wewnętrznych. W charakterze doradcy uczestniczył u boku Aleksandra I w rozmowach z Napoleonem I w roku 1808 w Erfurcie. Usunięcie z urzędu Spieranskiego w 1812 r. w obliczu nowych zadań wojny z Napoleonem zostało przyjęte w kręgach dwоряńskich i urzędniczych niemalże entuzjastycznie. Jednak nowy car Mikołaj I wykorzystywał wiedzę i umiejętności Spieranskiego, mianując go zarządzającym guberni permskiej, a następnie generał-gubernatorem Syberii. W roku 1821 powrócił do służby cara w Petersburgu, gdzie poświęcił się m.in. przygotowaniu wielotomowego 45-tomowego wydania *Praw Imperium Rosyjskiego* (1830). Tuż przed śmiercią w roku 1839 r. imperator obdarzył go za zasługi dla państwa tytułem grafa. Szerzej: Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 79.

² Mianem tym określano nie-dwоряńskiego pochodzenia urzędników, którzy za zasługi dla carskiego dworu uzyskiwali tytuły i posiadłości w ówczesnej Rosji. Wśród nich pewną grupę stanowili popowicze, czyli synowie duchownych, którzy zdobyli wykształcenie i weszli w skład rosyjskiej inteligencji (N. Czernyszewski, M. Spieranski).

chłopów, reformami władzy państwowej, tworzeniem form parlamentarnych, ograniczeniem cenzury (A. Hercen, N. Dobrolubow, N. Ogariow, N. Czernyszewski). W pewnym stopniu ich oczekiwania znalazły wyraz podczas buntu oficerów-dekabrystów w 1825 r., którzy zmanifestowali swoje nieposłuszeństwo wobec absolutnej formy rządów i wystąpili z żądaniami reform państwa. W nurcie tych wystąpień należy widzieć także wydarzenia powstania listopadowego w 1830 r. w Królestwie Polskim. Odpowiedzią na próby przeciwstawienia się absolutystycznej władzy były represje, wywózki na Sybir, przymusowe emigracje. Dopiero porażka Rosji w wojnie krymskiej w 1855 r. doprowadziła do szerszego poparcia idei zmian w systemie sprawowania władzy i systemie gospodarczym Rosji. Niemalą rolę odegrały także idee demokratyczne i rewolucyjne, zwłaszcza wydarzenia Wiosny Ludów (1848) w Europie, w których to wydarzeniach rosyjscy emigranci również uczestniczyli bądź wspierali te ruchy (M. Bakunin, A. Hercen).

Reformy lat 60. i 70.

Najbardziej znaczącą reformą tego okresu była reforma uwłaszczeniowa. 3 marca 1861 r. (19 lutego) ogłoszony został manifest cara Aleksandra II *O wsiemlitostiwszym darowaniu kriepostnym ludiam praw sostojanija swobodnych sielskich obywatielej*, który zdaniem historyka W. Kluczewskiego był „znaczącym aktem”. Pisał on: „Miną wieki, i nie będzie aktu bardziej znaczącego, który by w taki sposób określił kierunki najbardziej różnorodnych sfer naszego życia” (Kluczewski, 1989: 271). Ludność chłopska w 64-milionowej wówczas Rosji stanowiła ok. 70%, z czego 24 mln chłopów w dobrach prywatnych odrabiało pańszczyznę bądź pozostawało w bezpośredniej zależności od właścicieli, jako służba dworska. Mniej więcej podobna liczba chłopów była w rękach państwa, tj. cara i jego rodziny. Pewna liczba chłopstwa, zwłaszcza na południu kraju, płaciła czynsz i miała możliwość przemieszczania się (Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 98; Bazyłow, 1983: 271).

Osobliwość prawa pańszczyźnianego w Rosji polegała na tym, że stanowiło ono system nie tyle stanowego, ile państwowego ucisku narodu, gdy szlachta ziemską władając „duszami” pełniła funkcje nie pana feudalnego, ale nadzorcy policyjnego, któremu w zamian za służbę interesom państwa przekazano prawa do sprawowania władzy nad zniewolonymi ludźmi (Kierżencew, 2021: 344).

Obowiązkiem chłopów była 25-letnia służba wojskowa, właściciel ziemski otrzymywał od państwa rekompensatę za utratę rąk do pracy. Oddawanie rekrutów było ważnym źródłem dochodu właścicieli (Kierżencew, 2021: 75–76).

Nic dziwnego, że manifest carski budził niezadowolenie w kręgach rosyjskiego *dworiaństwa*, obawiającego się utraty części majątków, a w ślad za tym utraty społecznej pozycji. Jednakże car Aleksander II uważał, że przeprowadzenie reform nie tylko powinno przyczynić się do zmiany systemu ekonomicznego na wsi, ale przez uwolnienie chłopów z poddaństwa posłuży rozwojowi miast i przemysłu. Uważał również, że „reformy inicjowane z góry”, zapobiegną rozruchom i narastaniu fali społecznego niezadowolenia³. W wyniku reformy chłopci średnio otrzymali ok. 3,5 ha ziemi, która dotychczas była we władaniu pana. Jednakże były to nadzieje, które właściciele ziemscy po uzgodnieniu z *obszcziną*⁴, czyli wspólnotą wiejską, przydzielali chłopom. Nadzór nad tymi pracami pełnili specjalnie powołani do tego celu urzędnicy państwowi. Ten stan rzeczy był jednakże wprowadzony po upływie 2 lat i chłopci zaciągali w banku kredyt od państwa na okres 49 lat, w tym czasie byli „tymczasowymi właścicielami” ziemi. Zatem mimo iż manifest zapowiadał uznanie wolności chłopskiej, w praktyce, często na wiele lat, pozostawiał ich w zależności, nie mogli bowiem opuścić ziemi, w tym momencie nadzorowała ich wspólnota wiejska, do czasu spłaty zobowiązania. Państwo wprawdzie wzięło na siebie obowiązek wypłaty dotychczasowym właścicielom 70–80% ceny ziemi chłopskiej, mając nadzieję, że przez następne dziesięciolecia pieniądze te wrócą do państwa. Przyjmuje się, że ok. 85% posiadaczy ziemskich skorzystało w ciągu 20 lat z formy sprzedaży ziemi. Zdaniem W. Kluczewskiego, reforma nie spełniła oczekiwań chłopów ani też dworiaństwa. Nie zlikwidowano ostatecznie zależności poddańczej, połowiczność reform doprowadziła też do wzmożonych oczekiwań chłopów i licznych wystąpień na wsi (Janow, 1999: 222; Bazyłow, 1983: 273).

W latach 60. i 70. przeprowadzono także szereg innych reform, wśród których należy wymienić reformę ziemską ogłoszoną w 1864 r. Zgodnie z nią wybrani przedstawiciele władz (*uprawy*) mieli odpowiadać za sprawy wspólnot lokalnych, tj. szkolnictwa, zdrowia, kultury, dróg. W 1870 r. wprowadzono także system wyborów do rad miejskich, które miały zarządzać miastami, głównie zajmując się zbieraniem podatków.

W tym samym roku wprowadzono reformę sądownictwa, która miała przede wszystkim zwiększyć wydajność pracy sądów. Na wzór innych państw wprowadzono zmiany instytucjonalne w systemie sądownictwa, m.in. utworzono sądy

³ „Lepiej zlikwidować poddaństwo z góry – miał powiedzieć car – nim doczekać się tego momentu, nim ono samo w sobie zacznie być zniesione z dołu”, za: Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 98.

⁴ W tradycji rosyjskiej *obszczina*, wspólnota wiejska, występuje już w początkach państwowości, nawiązuje do więzi plemiennych, rodowych, a następnie sąsiedzkich. Do XVI w. *obszczina* nie była włączona w system zarządzania państwem. W okresie umocnienia się absolutyzmu stanowiła część systemu, odpowiadając za organizację i nadzór we wspólnocie wiejskiej.

pokoju, ławę przysięgłych, instytucje adwokatury. Chłopi zostali poddani specjalnie dla nich powołanym sądom.

Należy też odnotować zmiany w systemie oświaty i szkolnictwa, których celem było upowszechnienie kształcenia na poziomie podstawowym, zwiększenie liczby szkół średnich. Umożliwiono kształcenie, także uniwersyteckie, młodzieży nie-szlacheckiej, zwiększono autonomię uniwersytetów. Nie wprowadzono na poziomie wyższym kształcenia kobiet, pozostawiając im jedynie formy kursów specjalnych.

Na uwagę zasługuje w tym okresie złagodzenie cenzury, co umożliwiło zwiększenie liczby wydawnictw i nakładów prasowych.

Wojna krymska uzmysłowiła rządzącym konieczność przeprowadzenia reformy wojskowej, której celem byłoby unowocześnienie armii, dozbrojenie. Nowe przepisy stwarzały możliwość awansu oficerskiego wojskowym wywodzącym się spoza kręgów dwоряństwa.

Rozległe reformy tego okresu wymagały zwiększenia nakładów finansowych państwa. W tym celu została przeprowadzona reforma finansowa, której celem było stworzenie systemu finansowego, porządkowanie podatków, kształcenie kadr urzędniczych, rozwój systemu bankowego. Początek lat 80. Już po zamachu na życie Aleksandra II (1881), rozpoczyna okres kontrreform. Jego następca Aleksander III wyraźnie ograniczył możliwości reformowania państwa. Cofnął wcześniejsze osiągnięcia w sferze dokonać społecznych, m.in. zaostrzył cenzurę, ograniczył wydatki na sferę działań publicznych, w tym na oświatę i system kształcenia. Silną rolę w procesie zarządzania państwem zaczęła odgrywać policja i struktury nadzoru państwowego. Podjęto bezprecedensową walkę z organizacjami politycznymi, zwiększono system represji.

Reformy Sergieja Wittego i Michaiła Stołypina

Autorzy podejmujący kwestie reform w Rosji są zgodni co do tego, że reformy połowy XIX w. w sferze gospodarczej doprowadziły do korzystnych zmian.

Wielka reforma 1861 r. chociaż nie rozwiązała wszystkich problemów, i w pierwszej kolejności agrarnego, ale doprowadziła do znaczących zmian społeczno-ekonomicznych, w szczególności dała impuls rozwojowi przemysłu w kraju. W latach 80. produkcja przemysłowa wzrosła o 36%, nastąpił wzrost wydobywania surowców⁵ (Pichoja, Timofiejewa (red.). 1999: 119).

⁵ W latach 90. wydobywanie węgla zwiększyło się 2,5 razy, ropy naftowej nawet 14 razy. *Isstoria SSSR...*, 1968: 311.

Znaczącą rolę odegrał rozwój transportu kolejowego⁶. W drugiej połowie XIX w. zwiększyła się liczba mieszkańców Rosji, rosła liczba żyjących w miastach, wyraźnie wzrosła liczba zatrudnionych w przemyśle.

Otoczenie ówczesnego cara, w którym przez wiele lat znaczącą rolę odgrywał Siergiej Witte⁷, opowiadało się za reformowaniem kraju. Sam S. Witte był przekonany o potrzebie rozwoju stosunków kapitalistycznych w Rosji, niezbędnych zmian społecznych i politycznych. Uważał, że Rosja, przechodzi tę samą drogę, jaką wcześniej zmierzały państwa zachodnie. „Ona podąża drogą systemu kapitalistycznego... Rosja powinna przejść na ten system. To jest światowa droga rozwoju... Znajdujemy się na początku tej drogi, nie można z niej zejść, nie ryzykując zguby Rosji”. Jego zdaniem, należało rozwijać przemysł i modernizować rolnictwo, dokonać niezbędnych zmian w systemie finansów państwa, w tym w systemie podatkowym (*Rossija na rubieżje...*, 1991: 18). Aby zwiększyć wymianę handlową, S. Witte niezwykle aktywnie działał na rzecz rozwoju kolejnictwa. W tym okresie rozpoczęto budowę transsyberyjskiej magistrali oraz magistrali kolejowej łączącej Rosję z Chinami. Działania ministra finansów nie tylko miały na celu rozwój tej gałęzi przemysłu, ale zapewniały warunki pracy dla ludności wiejskiej migrującej do miast (w tym czasie ok. miliona rodzin przeniosło się na teren Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu) oraz umożliwiały łączność środkowych i dalekowschodnich obszarów imperium z pozostałymi częściami państwa.

Należy też podkreślić znaczenie działań S. Wittego w zakresie reformy podatkowej, systemu ceł oraz włączenia Rosji do obiegu światowej wymiany handlowej dzięki wprowadzeniu „złotego rubla”. W okresie przeprowadzanych przez niego reform uporządkowano budżet państwa, był on także pomysłodawcą wprowadzenia monopolu państwowego na produkty spirytusowe (ok. 25% wpływów do budżetu).

S. Witte podjął też działania na rzecz ostatecznego uporządkowania stosunków na wsi. Biorąc pod uwagę wzrastającą liczbę ludności i wysoki poziom migracji do ośrodków miejskich, zaproponował zakończenie procesu przekazywania ziemi chłopom i umocnienia ich pozycji jako właścicieli ziemi. Należy nadmienić, że Rosja na początku XX w. zmieniała się populacyjnie (przed 1914 r.

⁶ Tylko w latach 1870–1890 nastąpił 5-krotny wzrost liczby dróg kolejowych, które budowane były przy oparciu na gwarancjach państwowych w prawie 90%.

⁷ Siergiej Witte (1849–1915) urodził się w rodzinie zbiegłego *dworiaństwa* w Tibilisi. Ukończył Uniwersytet w Odessie w specjalności nauk ścisłych. Przez wiele lat pracował jako urzędnik w obszarze transportu i rozwoju kolei. Walnie przyczynił się do wprowadzenia w życie ustawy o kolejach w Rosji. W latach 1892–1903 pełnił funkcje ministra finansów. W polityce zagranicznej był zwolennikiem wielkiego sojuszu Rosji, Niemiec i Francji, który miał zapewniać pokój i rozwój Europy. Był orędownikiem współpracy Rosji z Chinami. Zwolennik reformowania monarchii, w kierunku monarchii konstytucyjnej.

liczyła ok. 140 mln mieszkańców, był to ponad 2-krotny wzrost liczby ludności w porównaniu z połową XIX w.).

Porażka Rosji w wojnie z Japonią i wydarzenia rewolucji 1905 r. włączyły S. Wittego w działania państwowe. Car powołał go na premiera-ministra Rosji, utworzona została Rada ministrów jako organ koordynujący działania rządu. To pod jego wpływem został podpisany przez monarchę Manifest z 17 października 1905 r. o darowaniu ludowi podstawowych swobód obywatelskich i powołaniu do życia Dumy Państwowej. „Historyczny proces jest nieuchronny, idea wolności obywatelskiej zwycięży, jeśli nie na drodze reform, to na drodze rewolucji” – pisał S. Witte (za Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 134).

Działania proreformatorskie prowadził także Michaił Stołypin⁸, który podobnie jak S. Witte był przekonany o potrzebie zreformowania gospodarki państwa, w tym dokończenia reformy na wsi. M. Stołypin swój plan reform nazwał „nową agrarną polityką”, która jego zdaniem, wynikała z potrzeb rozwojowych Rosji. Podkreślał, że wcześniejsze reformy minionego stulecia nie rozwiązały problemów wsi, z ich bowiem połowiczności byli niezadowoleni zarówno właściciele ziemscy, jak i chłopci. Michaił Stołypin uważał, że wzrost liczby ludności państwa, jego terytorialna rozległość, dynamiczne zwiększanie się ludności miejskiej, zaostrzenie się problemu żywieniowego w państwie wymaga podjęcia niezbędnych reform.

Na przełomie wieków w Rosji wielokrotnie dochodziło do nieurodzajów, przez co kwestia powtarzających się buntów chłopów cierpiących nędzę, a często i głód, była zagrożeniem dla stabilności państwa. Jeszcze do rewolucji 1905 r. rozpoczęto wprowadzenie działań, takich jak umożliwienie przenoszenia chłopów na tereny Syberii i Średniej Azji, zlikwidowanie kar cielesnych, a także innych ciążących na nich zobowiązań. Działania władz, by móc ostatecznie usamodzielnic chłopów, zwłaszcza bogatych i średnich, zmierzały w kierunku ograniczenia wpływu wspólnot wiejskich. Pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych państwo zmniejszyło o połowę istniejące jeszcze zobowiązania chłopów i ostatecznie 1 stycznia 1907 r. zlikwidowało te zadłużenia. W ten sposób chłopci stali się pełnoprawnymi właścicielami ziemi, zaś działanie wspólnot wiejskich, jako koniecznego pośrednika, zostało zakończone. Jednakże formalne procedury rozliczeń wobec banków, tworzenie dokumentów, na podstawie których chłopci mogli być właścicielami uprawianej przez nich ziemi, trwały jeszcze długo, także dlatego, że powołani do tego celu urzędnicy często nie byli w stanie wykonać powierzonych im zadań.

⁸ Piotr Stołypin ur. w 1862 r. w Saratowie, zamordowany w 1911 r. we Lwowie. Wychowywał się w rodzinie o tradycjach arystokratycznych. Absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, pracował przez wiele lat jako urzędnik początkowo w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, Ministerstwie Rolnictwa, a następnie został ministrem spraw wewnętrznych i premierem rządu w okresie rewolucji 1905–1907 r. Był też gubernatorem w Grodnie i Saratowie.

Aktywność rządu w realizacji reformy na wsi, a zwłaszcza kierującego nim samego M. Stołypina, zasługiwała na uznanie. 9 listopada 1906 r. wydany został dekret dotyczący zmian na wsi *O dopełnieniu niektórych postanowień działającego prawa dotyczącego chłopskiej własności ziemi*. Jednak rozpoczęta reforma jedynie w pierwszych trzech latach, tj. do 1909 r., rozwijała się dynamicznie i przyniosła spodziewane rezultaty, tym bardziej że reforma przez większość chłopów była przyjęta z niedowierzaniem. Uważali oni, zwłaszcza biedota wiejska, że miała ona na celu wzmocnienie gospodarstw dużych i średnich, zaś biedne chłopstwo pozostało we wspólnocie wiejskiej. Coraz częściej pojawiały się odznaki niezadowolenia ze strony najbiedniejszej części chłopstwa, których wystąpienia były krwawo tłumione (Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 155). Okres wybuchu wojny wpłynął na osłabienie reformy, a następnie w roku 1916 odstąpiono od jej dalszego wprowadzania. Istotną rolę odegrało wzmożenie politycznych dyskusji i kontrowersji wobec reformy ze strony ugrupowań politycznych powstałych w Rosji w końcu poprzedniego wieku. Lewa strona krytykowała działania rządu jako zbyt mało radykalne, podczas gdy zwolennicy monarchii przeciwstawiali się likwidacji uprawnień wspólnot wiejskich, jako niezbędnej tradycyjnej formy wspierania rządów absolutnych. Sam premier pozostawał w ogniu krytyki do momentu jego zabójstwa w roku 1911 we Lwowie. Mimo ogromnych wysiłków do 1909 r. z *obszczin* wyszło niewiele ponad 1,1 mln rodzin chłopskich, tj. ok. 9,4%, głównie byli to lepiej bądź dobrze sytuowani chłopcy, którzy zdołali w swoim ręku zgromadzić znaczną ilość ziemi, oraz najbiedniejsi, którzy coraz częściej godzili pracę na roli z innym rodzajem zajęcia, np. w mieście. Ostateczny etap reformy przypada na lata wojny. Do roku 1916, tj. w końcu reformy z *obszczin* wyszło ok 2,5 mln gospodarstw chłopskich, 22% ogólnej liczby gospodarstw. Należy zauważyć, że w okresie reform początku XX w. nastąpił wyraźny wzrost jakościowy uprawy ziemi, rosła liczba wykorzystanych maszyn, podniosła się wydajność upraw, wzrastała liczba agronomów. Reforma ułatwiła także możliwość przenoszenia się ludności na nowe terytoria, tj. Syberii i Azji Środkowej, Dalekiego Wschodu. Rozpoczęły się procesy migracji ludności chłopskiej za granicę: do Niemiec, Stanów Zjednoczonych; wyemigrowało w tym okresie ponad 3 mln obywateli Rosji (Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 170).

Reforma przyczyniła się do odpływu ludności ze wsi do miast. W końcu XIX w. w miastach mieszkało prawie 13% mieszkańców, zaś w roku 1914 nastąpił wzrost do 15% (Pichoja, Timofiejewa (red.), 1999: 167). Do miast udawali się przedstawiciele nie tylko chłopstwa, ale i spauperyzowanego *dworaństwa*, tutaj podejmowali pracę urzędniczą, zasilali szeregi inteligencji. Na uwagę zasługuje rosnąca liczba kobiet wywodzących się z tego środowiska, która podejmowała pracę zarobkową w miastach.

Reformy systemowe

W początkach XX w. podjęto też działania, które miały na celu reformę systemu politycznego państwa. W okresie rewolucji został wydany manifest carski, na mocy którego utworzono Dumę Państwową. 18 lutego 1905 r. car polecił ministrowi spraw wewnętrznych A. Bułyginowi podjęcie prac nad ustawą parlamentarną. W trakcie prac zespołu Bułygina szczególnie analizowano kwestie systemu wyborów do przyszłego parlamentu i prerogatyw tej instytucji w dziedzinie legislacyjnej. W kompetencjach Dumy Państwowej mieścić się miały kwestie procedowania prawa i budżetu państwa. W wyborach nie mogły wziąć udziału kobiety, mężczyźni młodsi niż 25 lat, wojskowi służby czynnej, młodzież ucząca się, robotnicy, biedota wiejska. Na 412 miejsc w Dumie 85% było przeznaczonych dla *dworiaństwa*, chłopci mieli przyznane 51 miejsc. Jednakże projekt Bułygina nie został urzeczywistniony, a sam jego autor pozbawiany funkcji politycznych.

Proces wprowadzenia ciała ustawodawczego jednak postępował. Sergiej Witte, który stanął na czele rządu, w grudniu 1905 r. przyjął nowe prawo o wyborach do Dumy Państwowej. 27 kwietnia następnego roku odbyło się pierwsze posiedzenie parlamentu, w którym zasiedli przedstawiciele głównie lewej strony sceny politycznej (zwyciężyli kadeci⁹ – 176 miejsc w parlamencie, trudowicy¹⁰ – 104, bezpartyjni – 100, przedstawiciele prawych sił byli nieliczni). Część ugrupowań zbojkotowała wybory. Prace I Dumy trwały tylko 72 dni i zostały przerwane rozwiązana przez cara 20 lutego 1907 r.) na skutek konfliktu między rządem i parlamentem. Część deputowanych nie zgodziła się z tym rozwiązaniem i w Wyborze (głównie kadeci) kontynuowali obrady, jednak wkrótce zostali aresztowani. II Duma rozpoczęła pracę 20 lutego. W parlamencie, w którym zwyciężyli znowu kadeci, tym razem znaleźli się także przedstawiciele sił prawicowych i skrajnie prawicowych. Rozwiązanie także tego ciała nastąpiło stosunkowo szybko, oficjalnym powodem było, iż 55 przedstawicieli partii socjaldemokratycznej zostało posądzonych o przygotowanie przewrotu wojskowego. W Dumie III kadencji (jesień 1907–1912) ugrupowanie chłopskie i socjaldemokrati uzyskali większość, tj. 114 miejsc, kadeci – 54, oktyabryści¹¹ 154, prawe siły 147 mandatów. W IV Dumie dominowały siły prawicowe z monarchistami 185 miejsc, konstytucyjni demokraci – 107 oktyabryści 100, socjaldemokrati uzyskali jedynie 15 mandatów.

⁹ Kadeci, Partia Wolności Ludu lub Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, zwolennicy monarchii parlamentarnej, wysuwali także postulaty o charakterze liberalnym (m.in. I. Pietrunkiewicz, P. Struve, P. Milukow).

¹⁰ Trudowicy, popularna nazwa ugrupowania chłopskiego Partia Pracy – *Trudowaja Grupa*, opowiadała się za dokończeniem reform na wsi, m.in. oddaniem ziemi obszarniczej w ręce chłopów.

¹¹ Oktyabryści, październikowcy, Związek 17 Października, grupował przedstawicieli burżuazji, prawicowych właścicieli ziemskich (m.in. A. Guczkow, D. Szypow, hr P. Heyden), popierali Manifest carski z 15 października 1905, opowiadali się za jego realizacją.

W tym czasie wprowadzono także wybory do Rady Państwowej (*Gossudarstwiennyj soviet*); połowę członków rady spośród 98 mianował car; 74 to byli przedstawiciele wyższego ziemiaństwa. Podjęto też prace nad nową redakcją praw Imperium Rosyjskiego.

Podsumowanie

Część autorów, np. Richard Pipes, uważa, że nie względy ekonomiczne, a polityczne po wojnie krymskiej przyczyniły się do przeprowadzenia reform w połowie XIX w. Wzrost ludności, a zarazem obniżenie się poziomu życia doprowadził do kryzysu agrarnego, który niejako wymusił przeprowadzenie reform w następnych latach.

Mimo połowiczności przeprowadzonych zmian, zwłaszcza reformy uwłaszczeniowej, istniał potencjał dla przeprowadzenia także innych form zarządzania w systemie państwa. Wprawdzie nie doszło wówczas do zmiany tego systemu i Rosja pozostała monarchią absolutystyczną, jednakże reformy wpłynęły na zmiany ekonomiczne, a przede wszystkim społeczne. Jak pisze B. Kierżencew,

Mimo licznych prób rządu by wesprzeć gospodarstwa należące do szlachty, tylko znikoma ich część przetrwała w nowych realiach. Szlachta ziemska, pozbawiona bezpłatnej siły roboczej, wyraźnie ujawniła swoją nieudolność w prowadzeniu interesów. Rosyjska gospodarka, której podstawę jeszcze w drugiej połowie XIX wieku stanowiła niewolnicza praca, znalazła się w kryzysie (Kierżencew, 2021: 344).

Postępująca pauperyzacja dworjaństwa i jego zmniejszający się wpływ na uczestnictwo w procesach rządzenia doprowadziło do rosnącej roli aparatu urzędniczo-administracyjnego w procesie rządzenia państwa. Część tego aparatu wywodzić się będzie z grupy dworiańskiej, w największym stopniu zaś różnocyńców. Wzrastająca rola tej grupy społecznej będzie ważna w kształtowaniu się szeroko rozumianej, zróżnicowanej inteligencji rosyjskiej. Postępujące zmiany w drugiej połowie XIX w. dotyczyły także chłopstwa, zwłaszcza tej części, która jak służba dworska uzyskali wolność, nie pozostawali w pańskich dworach, nie mogąc pracować na ziemi, bo im jej nie przyznano, skierowali się do miast, gdzie zasilili szeregi rzemieślników, urzędników niższego szczebla, a ci, którzy uzyskali dostęp do choćby średniego wykształcenia, pracowali jako nauczyciele. Podstawowa zaś grupa emigrantów ze wsi znajdowała zatrudnienie w powstających fabrykach w dużych miastach i zasilala szeregi proletariatu miejskiego. Ta część w przyszłości będzie szczególnie podatna na rewolucyjne idee.

Coraz oczywistsza połowiczność rozwiązań agrarnych wzmagała działanie propagandowe i ostrą krytykę ze strony rewolucyjnych demokratów,

doprowadziła wreszcie do pojawienia się organizacji narodnickich.

Wiara w rewolucyjny instynkt ludu rosyjskiego i w doskonałość gospodarowania w gminnej wspólnocie poniosła klęskę w konfrontacji z rzeczywistością. Nie przyniosły spodziewanych rezultatów, pod wzmożonymi represjami, indywidualne akty terroru (Mączak (red.), 1997: 725)¹².

W latach 70. XIX w. w Rosji zostały założone pierwsze organizacje robotnicze w Odessie i Moskwie (1875) oraz w Petersburgu (1878).

Aleksander III, pisze L. Bazylow,

nawracał świadomie i zdecydowanie do ostrej reakcji. Nie tylko sam car był jej orędownikiem, walnie pomagali mu niektórzy doradcy i działacze (K. Pobiedonoscew, D. Tołstoj, M. Katkow)... Tendencje antyliberalne znalazły m.in. wyraz w szeregu aktów i enuncjacji oficjalnych... zniesiono autonomię uniwersytetów, ograniczono dostęp do kształcenia młodzieży nie-*dworańskiej* (Bazylow, 1986: 695–697).

Próby wprowadzenia zmian, tzw. dokończenia reform przez M. Stołypina, ograniczone działania Dumy Państwowej, tworzyły nadzieje na zmianę systemową, jednakże okazały się zbyt późne, by mogły być urzeczywistnione.

Praktyka reform w Rosji w XIX i na początku XX w., realizowanych w państwie opóźnionym gospodarczo, rozległym terytorialnie, choć surowcowo bogatym, dokonywana przez kręgi urzędniczo-administracyjne w efekcie nie doprowadziła do stabilizacji systemu, a przyczyniła się do jego destabilizacji. Pogłębiały się zjawiska patologii społecznej, obniżył się poziom życia ludności, utrzymywało się rozwarstwienie, rosła pauperyzacja, korupcja. Niski był poziom kadr urzędniczych i ich niedostateczna odpowiedzialność za państwo i reformy systemu.

Na początku XX w. było widoczne, że reformy są wprowadzone zbyt późno i zamiast wzmocnić system państwa pogłębiają jego destabilizację. Reformy nie były w stanie zapobiec krachowi ekonomicznemu, wojskowemu (wojna rosyjsko-japońska), wzrostowi napięć społecznych i podatności obywateli na propagandę rewolucyjną. Ich potencjalna prorozwojowa i demokratyzacyjna moc wytwórcza nie została wykorzystana.

¹² W tym czasie (1878–1882) nasiliły się w całym kraju akcje terrorystyczne. W wyniku zamachu dokonanego przez L. Hryniewieckiego zginął w 1881 r. car Aleksander II.

Bibliografia

- Akunin, B. 2021. *Istorija rossijskogo gosudarstwa*. Moskwa: AST, Izdatel'stvo.
- Bazyłow, L. 1983. *Historia Rosji*. T. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bazyłow, L. 1986. *Historia powszechna 1789–1918*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Isstorija SSSR s diewniejszych wriemien do naszych dniej*. 1968. T. IV. Moskwa: Nauka.
- Janow, A. 1999. *Rossija protiv Rossii. Oczerki istorii russkogo nacyonalizma 1825–1921*. Nowosybirsk: Sibirskij Chronograf.
- Kierżencew, B. 2021. *Zniewolona Rosja. Historia poddaństwa*. Tłum. A. Okuniewska-Stronka. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kluczewski, W. 1989. *Kurss ruszkoj istorii*. Gł. V. Moskwa: Mysl.
- Mączak, A. (red.). 1997. *Historia Europy*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Pichoja, R., Timofiejewa, P.T. (red.). 1999. *Sud'by rieform i rieformatorow w Rossii*. Moskwa: RAGS.
- Rossija na rubieże wiekow. Istoriceskije portriety*. 1991. Moskwa: Polizdat.